

*До спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.236.016 в Інституті держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ВІДГУК

**опонента доктора юридичних наук, професора
Василевича В.В. на дисертацію Кваші Романа Сергійовича
«Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як
проблема ювенальної кримінології», поданої на здобуття ступеня
доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081
«Право»**

Актуальність теми. Історично склалося так, що злочинність неповнолітніх має статус однієї з найважливіших соціальних і правових проблем. Вона й нині актуальна та злободенна, і цілком можливо, що ніколи не втратить своєї значущості.

Нестабільність соціально-економічної ситуації в Україні, політичні процеси, що характеризуються високим ступенем радикалізації суспільних відносин, призводять до поширення протиправної поведінки серед неповнолітніх, в тому числі насильницької. Сьогодні насильницька злочинність в підлітковому середовищі набуває нових рис. Інформаційна глобалізація, діджиталізація фактично всіх сфер життя, обумовлює і виникнення нових форм насильницької злочинності серед неповнолітніх чи іншої девіантної поведінки. Зокрема, звичними для широких верств населення стали такі слова, як «булінг», «сталкінг», «мобінг», «харасмент», «хейзинг» та інші, що позначають різноманітні форми насильницької девіантної поведінки серед неповнолітніх.

Адекватне реагування на проблему девіантної поведінки неповнолітніх передбачає не тільки застосування соціально-економічних, медичних, правових та інших заходів впливу з боку широкого кола суб'єктів, зокрема, органів кримінальної юстиції, але й проведення науково-теоретичного дослідження стану, поширення, детермінант цього небезпечного соціально-правового явища та пошуку інших ефективних методів його запобігання.

Таким чином, актуальність теми дисертації обумовлена доцільністю

комплексного вивчення кримінологічно значущих явищ, які впливають на насильницьку злочинність серед неповнолітніх, що вимагає системного підходу до пізнання сучасних проблем вказаного виду злочинності з огляду на засадничі вимоги ювенальної кримінології.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані дисертантом, у своїй більшості є обґрунтованими і переконливими. Автором використано значну кількість вітчизняних та зарубіжних літературних джерел, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України. Список використаних джерел складає 363 найменування.

Дисертант здійснив своє дослідження, спираючись на емпіричну базу, яку становлять матеріали судової практики (50 судових рішень); статистичні дані Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України (Офісу Генерального прокурора України), Міністерства внутрішніх справ України; результати анкетування учнів м. Києва (450 неповнолітніх у віці від 13 до 18 років). Уміле використання широкого спектру сучасних методів наукового пошуку також позитивно вплинуло на ступінь обґрунтованості сформульованих дисертантом висновків і рекомендацій.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій.

Комплексне опрацювання та систематизація відомостей з наукових джерел і норм права в їх генезисному та порівняльно-правовому аспектах дало можливість Р.С. Кваші сформулювати своє бачення наукової проблеми та розробити власні наукові положення, висновки і рекомендації, що відзначаються достовірністю та характеризуються науковою новизною. Автор у своїй роботі продемонстрував високий теоретичний рівень викладу матеріалу, беззаперечну логіку дослідження, вміння застосовувати різноманітні методи наукового пізнання, аналізувати законодавчі акти, коректно полемізувати з іншими авторами, аргументовано відстоювати власну точку зору як щодо предмету дослідження, так і щодо

фундаментальних проблем юридичної доктрини, узагальнювати науково та практично значущі висновки.

Усе це забезпечило обґрунтованість та достовірність сформульованих у дисертації наукових положень, висновків і рекомендацій. До найбільш вагомих наукових положень дисертації, що характеризуються новизною або її елементами, на думку опонента, слід віднести такі:

1) *вперше* визначено поняття ювенальної антикримінальної політики, під якою запропоновано розуміти стратегію і тактику діяльності держави в галузі протидії кримінальним правопорушенням неповнолітніх, які визначають напрями, цілі і засоби впливу на злочинність неповнолітніх, правову регламентацією кримінальної відповідальності та її реалізацію органами кримінальної юстиції, створення системи ювенальної юстиції та запобігання кримінальним правопорушенням серед неповнолітніх;;

2) *удосконалено* розуміння насильства з урахуванням методологічних засад соціального натуралізму. Виокремлено об'єктивні та суб'єктивні ознаки насильства: це протиправна поведінка, яка проявляється у зовнішньому середовищі та виражена у конкретних усвідомлених актах поведінки людини; спрямованість проти організму іншої людини; наявність конкретного адресата (потерпілого – при безпосередньому насильстві, або його близьких осіб – при опосередкованому насильстві); може мати місце як проти, так і поза волею іншої особи (потерпілого); умисний характер поведінки особи, здатність впливати на несвідоме та заподіювати фізичну, моральну, майнову шкоду іншій особі; наявність мети спричинити шкоду іншій особі відповідного характеру; є проявом комплексу сваволі та ілюзій;;

3) *дістало подальший розвиток* ідея про виокремлення такого напрямку, як ювенальна кримінологія, під якою слід розуміти окрему галузь кримінологічного знання про злочинність неповнолітніх, її детермінацію, особистість неповнолітнього правопорушника, віктимологічні особливості неповнолітньої жертви злочину, заходи протидії злочинності неповнолітніх; Важливими, обґрунтованими та науково новими є й інші положення, що винесені автором на захист;

4) розвинута наукова позиція стосовно розуміння *online* соціального середовища як чинника, що впливає на формування особистості неповнолітньої особи, яка вчиняє насильницькі злочини. Виокремлено такі елементи *online* соціального середовища: інформація (інформаційний продукт), яка (який) формує інформаційне середовище (як внутрішнє, так і зовнішнє), що може мати деструктивний вплив на неповнолітнього; кіберкомунікація, яка відбувається завдяки сучасним комп'ютерним технологіям і програмному забезпеченню; наявність суб'єктів віртуальних правовідносин.

Заслуговують на схвалення й інші положення рубрики «Наукова новизна одержаних результатів».

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки й рекомендації можуть бути використані у науково-дослідницькій сфері – для подальшого дослідження проблем ювенальної кримінології (акт впровадження результатів дисертації у наукову діяльність Інституту держави та права ім. В. М. Корецького НАН України від 18 травня 2021 року); – у нормотворчій – для подальшого вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність у частині відповідальності неповнолітніх за насильницькі злочини; – у правозастосовній – під час кримінально-правової кваліфікації насильницьких злочинів неповнолітніх (акт впровадження в практичну діяльність Верховного Суду від 15 червня 2021 року № 397/1/158-21); під час здійснення повноважень Департаментом захисту інтересів дітей та протидії насильству Офісу Генерального прокурора, а також у процесі аналітичної діяльності, яка здійснюється Департаментом (акт впровадження від 27 листопада 2020 року № 24-225 вих-20); – у навчальній – під час викладання кримінології, кримінального права України, спеціальних курсів, підготовки відповідних розділів підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, науково-практичних коментарів; під час викладання навчальних предметів у середніх загальноосвітніх закладах (акт впровадження в освітній процес середнього загальноосвітнього закладу «Слов'янська гімназія» міста Києва від 3 листопада 2020 року № 155).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки й практичні рекомендації, викладені у дослідженні, оприлюднено на таких науково-практичних заходах: круглому столі «Реформування вітчизняного законодавства у світлі Європейських перспектив та загроз національній безпеці України» (м. Київ, 5 жовтня 2017 року), Львівському форумі кримінальної юстиції «Кримінальна юстиція: quo vadis?» (м. Львів, 21 вересня 2018 року), міжвузівських науково-практичних круглих столах на тему: «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 22 березня 2019 року та 28 травня 2020 року).

Оцінка змісту дисертації. Автор правильно визначає мету дослідження і відповідно до неї завдання дослідження: охарактеризувати поняття ювенальної антикримінальної політики; – виокремити істотні ознаки та запропонувати визначення поняття «насильницька злочинність неповнолітніх»; – визначити тенденції становлення ювенальної кримінології та ювенальної юстиції в Україні; – охарактеризувати неповнолітнього як суб'єкта кримінально-правових відносин; – з'ясувати поняття та види насильства у кримінальному праві України; – розглянути такі специфічні форми насильства, як булінг та сталкінг; – виявити особливості групового характеру насильницьких злочинів неповнолітніх; – встановити роль ЗМІ та Online соціального середовища у детермінації кримінально протиправного насильства серед неповнолітніх.

У *вступі* обґрунтовано вибір теми дослідження, висвітлено ступінь вивчення проблеми і зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію результатів дослідження, структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ «Ювенальна антикримінальна політика України» присвячений теоретичним питанням предмету дослідження.

Дисертант висвітлює проблеми розуміння ювенальної антикримінальної політики України. Охарактеризовано стан дослідження протидії насильницькій злочинності неповнолітніх в Україні (підрозділ 1.1.), а також місце ювенальної

кримінології та ювенальної юстиції у сфері протидії вказаному виду злочинності (підрозділ 1.2.). Констатовано, що на сьогодні в Україні відбувається переосмислення проблеми протидії злочинності серед неповнолітніх на рівні як суспільства, так і держави, яка поступово відмовляється від пріоритету репресії за девіантну поведінку неповнолітніх на користь створення ювенальної превенції. Також важливим напрямом державної політики у сфері протидії злочинності неповнолітніх є створення системи ювенальної юстиції (с. 36-40).

Окрему увагу автор присвятив проблемі протидії булінгу як одному із напрямів ювенальної антикримінальної політики, що має міжнародне підґрунтя та забезпечується різноманітними документами міжнародного характеру, а також рішеннями ЄСПЛ, що визнаються в Україні джерелом права (с. 40-46).

Другий розділ «Кримінально-правові та кримінологічні аспекти насильства серед неповнолітніх» присвячений кримінально-правовій та кримінологічній характеристиці насильства у середовищі неповнолітніх.

Автор відзначає, що вікова характеристика неповнолітнього, який вчинив насильницький злочин, є вельми важливою як в аспекті кримінально-правової, так і кримінологічної характеристики насильницької злочинності неповнолітніх. Підтримано ідею виокремлення вікової неосудності, яка відображає психофізіологічні особливості неповнолітніх, які формально досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, що має відобразитися на притягненні особи до кримінальної відповідальності. Виявлено особливості віку неповнолітнього в аспекті соціально-демографічної характеристики особистості неповнолітнього злочинця, який вчинив насильницький злочин у взаємозв'язку з такими іншими соціально-демографічними ознаками, а саме: стать, наявність сім'ї, соціальна зайнятість, вчинення злочину під впливом психоактивних речовин (підрозділ 1.2.).

На думку опонента, здобувач цілком вірно визначив істотні ознаки насильства, такі як протиправність поведінки, наявність конкретного адресату, умисний характер (с. 94-95).

Визначено класифікаційні критерії виокремлення видів насильства. Залежно від адресата: безпосереднє насильство, за якого насильницькими діями шкода заподіюється

виключно потерпілому та опосередковане насильство, коли шкода заподіюється особам, близьким потерпілому для того, щоб вплинути на поведінку останнього. Залежно від способу поширення доцільно виокремлювати offline насильство, що застосовуються «очно» та online насильство, що може мати місце з використанням можливостей мережі Інтернет (с. 95).

Досить ґрунтовно на сторінках роботи (с. 110-118) досліджена проблема нав'язливого переслідування (сталкінгу). У підсумку автор відзначає, що нав'язливе переслідування характеризується тим ступенем суспільної небезпеки, що є підставою для криміналізації вказаної протиправної поведінки у КК України.

Дисертант слушно зауважує, що стійкою особливістю насильницької злочинності неповнолітніх є її груповий характер. Це обумовлюється насамперед психофізіологічними та віковими чинниками.

Актуалізована на сторінках праці проблема одного з найнебезпечніших проявів групового насильства серед неповнолітніх – спонукання до самогубств, які набрали значних обертів, при цьому неповнолітніх підбурювали до цього у так званих «групах смерті» у соціальних мережах. Ураховуючи те, що діяльність «груп смерті» у сучасному форматі здійснюється через Інтернет, запропоновано передбачити таку кваліфікуючу ознаку доведення до самогубства (ст. 120 КК України), як вчинення відповідних дій з використанням інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі мережі Інтернет, а також знизити вік, з якого настає кримінальна відповідальність за доведення до самогубства (с. 124).

Виокремлені властивості для пояснення групового характеру поведінки неповнолітніх, у тому числі і злочинної: підвищена групова залежність, недостатній соціальний самоконтроль, конформізм, легкість швидкого неформального об'єднання, потреба у спілкуванні та самоствердженні (с. 125-126).

У третьому розділі «Особливості детермінації насильницької злочинності неповнолітніх» приділено увагу особливостям детермінації насильницької злочинності неповнолітніх.

Зокрема, висвітлюються роль засобів масової інформації у детермінації насильницької злочинності серед неповнолітніх (підрозділ 3.1.), вплив online соціального середовища на криміногенну поведінку неповнолітніх (підрозділ 3.2.).

Автор слушно зазначає, що вплив ЗМІ на свідомість, розвиток та поведінку людей, в тому числі неповнолітніх, є суттєвим. Погоджуємось, що особлива увага саме на цей детермінант насильства серед неповнолітніх обумовлена також тим, що в період коронавірусної хвороби 2019–2021 рр. вплив усіх видів ЗМІ на поведінку неповнолітніх значно збільшився (с. 141-144).

Зроблено висновок, що жорстокість і насильство у середовищі неповнолітніх детерміновані багатьма чинниками, насамперед соціально-економічними та психологічними, серед яких слід відзначити: загальний низький рівень культури, у тому числі антикримінальної, збільшення кількості неповних сімей внаслідок розлучень та масового виїзду батьків за кордон.

Одними з основних детермінант злочинності неповнолітніх є недоліки виховання (соціального, сімейного, шкільного). На основі соціально-натуралістичної доктрини розвинута ідея формування прогресивного світогляду, заснованого на ідеології природного права, як необхідна умова зниження рівня насильницької злочинності неповнолітніх. Установлено, що вплив засобів масової інформації на насильницьку злочинність неповнолітніх може мати два якісно різні напрями: негативний психологічний вплив – зростання агресії та насильства; позитивний психологічний вплив – запобігання поширенню агресії та насильства. В об'єктивній дійсності засоби масової інформації здійснюють паралельно обидва впливи – і позитивний, і негативний з превалюванням останнього.

Висвітлено розуміння online соціального середовища як чинника, що впливає на формування особистості неповнолітнього злочинця, який вчиняє насильницькі злочини. Виокремлено такі елементи online соціального середовища: 1) інформація (інформаційний продукт), яка формує інформаційне середовище (як внутрішнє, так і зовнішнє), що може мати деструктивний вплив на неповнолітнього, споживача інформаційного Інтернет-продукту; 2) кіберкомунікація, яка відбувається завдяки сучасним комп'ютерним технологіям і певному програмному забезпеченню; 3)

суб'єкти віртуальних правовідносин (оператори, адміністратори, провайдери, що забезпечують функціонування мережі Інтернет); особи, які здійснюють інформаційне наповнення мережі, а також користувачі (споживачі) інтернет-інформації (с. 157–165).

Охарактеризовано кібербулінг як особливий вид online насильства, що має специфічний комплекс причин та умов з огляду на використання під час вчинення кримінального правопорушення можливостей Інтернет-мережі, що вимагає розроблення й окремих заходів запобігання кібербулінгу в Україні. Криміногенний потенціал online соціального середовища неповнолітнього може бути реалізований виключно у разі наявності його сприятливого соціального середовища, яке визначається якістю тих соціальних відносин, учасниками яких виступають неповнолітні. При цьому криміногенний потенціал online соціуму не переростає автоматично в причинний комплекс насильницької злочинності неповнолітніх. Детермінанти насильницької злочинності неповнолітніх мають місце виключно у поєднанні online та offline факторів, що формуються в умовах взаємодії різних соціальних сфер, що оточують неповнолітнього (с. 165-171).

Дискусійні положення та зауваження щодо дисертації. Позитивно в загальному оцінюючи зміст рукопису дисертації, слід відзначити наявність у ньому ряду дискусійних питань, нечіткість і недостатню переконливість обґрунтування окремих положень, міркувань та висновків автора, зокрема:

1) варто погодитися з тезами автора в обґрунтуванні вибору теми дослідження (с. 5) про те, що «злочинність серед неповнолітніх традиційно є актуальною проблемою, яка перебуває у центрі уваги як науковців, так і практичних працівників і потребує підвищеної уваги з боку держави». Наголошується на тому, що проблема злочинності неповнолітніх викликає обґрунтоване занепокоєння навіть в умовах «зниження темпів зростання упродовж останніх років».

Проте, згадуючи в обґрунтуванні про «офіційні статистичні дані», здобувач ніяких конкретних відомостей про кількість і характер зареєстрованих злочинів учинених неповнолітніми, їх динаміку і тенденції не наводить, хоча в тексті дисертації така інформація надається;

2) автор стверджує (с.12), що дослідженням проблем злочинності неповнолітніх, у тому числі насильницької, має опікуватися самостійна галузь кримінологічних знань ювенальна кримінологія, де з'ясовуються особливості детермінації кримінальних правопорушень та особистості неповнолітнього правопорушника, жертви злочину і заходи протидії такому явищу.

Не заперечуючи, в цілому, щодо такої позиції, дисертанту, на мою думку, слід було так структурно побудувати свою роботу щоби охопити усе коло питань, які вкладаються в категорію «ювенальна кримінологія». Бо саме особливості стану і тенденцій насильницької злочинності неповнолітніх, поведінки жертви та заходи протидії зазначеним кримінальним правопорушенням на загальносоціальному та спеціально-кримінологічному рівнях розглядаються в дисертації досить фрагментарно. Варто було, на мій погляд, присвятити цим питанням окремий розділ дослідження обґрунтувавши сутність проблеми та шляхи її вирішення. Хоча пропозиції щодо законодавчого закріплення кримінальної відповідальності за нав'язливе переслідування особи (сталкінг) заслуговує на підтримку;

3) потребує деякого уточнення (с. 131) перелік «вікових особливостей неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, у тому числі у взаємозв'язку з іншими соціально-демографічними характеристиками».

Аналіз їх змісту дає можливість констатувати, що лише перші дві позиції можна віднести до вікових особливостей неповнолітніх, які вчинили насильницькі злочини, а інші три, скоріше, відображають соціальні характеристики таких осіб.

4) слід, на мою думку, чітко визначитися (с.132) зі змістом об'єктивних та суб'єктивних ознак насильства та виокремити їх, а також з видами насильства, яке застосовується неповнолітніми під час вчинення кримінальних правопорушень.

Так, в одному випадку (с. 96) автор говорить, що «насильство має дві основних форми, а саме фізичне та психічне насильство та є проявом комплексу сваволі та ілюзій», в іншому (на цій же сторінці) про те, що «насильство залежно від форми зовнішнього прояву може бути: фізичним та психологічним», ще в іншому (с.76) наголошується, що «юридичній науці рівною мірою зустрічаються як поняття

«психічне насильство», так і «психологічне насильство», тому для потреб нашого дослідження ми будемо застосовувати обидва поняття».

Яка позиція автора у цій дискусії, так і не зрозуміло? Чому не згадується «економічне та насильство» (ст. 126-1 КК України)?

Зазначені зауваження носять дискусійний характер, відображають власну наукову позицію опонента і можуть слугувати підставою для наукової дискусії під час прилюдного захисту дисертації. Зазначені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку праці здобувача.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам (повнота викладу дисертації в опублікованих працях; виконання вимог академічної доброчесності).

Основні положення дисертації з належним ступенем повноти були відображені у наукових статтях, підготовлених та опублікованих дисертантом, кількість і якість яких відповідає вимогам щодо публікацій, зарахованих за темою дисертації: п'ять статей, у тому числі дві – у зарубіжних виданнях, чотирьох тезах виступів на науково-практичних конференціях.

Аналіз тексту дисертації свідчить про відсутність порушень автором вимог академічної доброчесності. У роботі наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень і відомостей; дотримано вимоги норм законодавства про авторське право; надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності; використано методики дослідження та джерела інформації. У роботі не виявлено ознак академічного плагіату, фабрикацій чи фальсифікацій.

Викладені в роботі рекомендації та конкретні пропозиції щодо удосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування є теоретично обґрунтованими та аргументованими. Тема дисертації є актуальною, сформульовані автором висновки та рекомендації є достатньо аргументованими, характеризуються науковою новизною та мають значення не лише для науки кримінально-виконавчого права, а й для правозастосовної практики.

Дисертація написана грамотною юридичною мовою, оформлена відповідно до вимог, що ставляться до такого виду праць та відповідає науковій спеціальності, за якою здійснене дослідження.

ЗАГАЛЬНИЙ ВИСНОВОК:

Дисертація за темою «**Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології**», що подана на здобуття наукового ступеня доктор філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» є самостійною завершеною працею, містить науково обґрунтовані результати проведених досліджень, які розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для кримінології та відповідає спеціальності 081 «Право» і вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2019 року № 283), а її автор **Кваша Роман Сергійович** заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Опонент –

**доктор юридичних наук, професор,
учений секретар секретаріату Вченої ради
Національної академії внутрішніх справ
« 5 » листопада 2021 року**

В. В. Василевич

Відомо згідно
ПРОВІДНИЙ ФАХІВЕЦЬ
ОДІЛ ПЕРСОНАЛУ
В. А. ШЕЛЕСТИНСЬКИЙ